

Kodex. Boken i medeltidens Sverige, red. Jonas Nordin, Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2022, 604 s.

<https://doi.org/10.54797/tfl.v53i4.24805>

Länge var bokhistoria ett forskningsområde vid sidan av allfarvägarna. Den som önskade undvika samtidens puls kunde söka sig dit i trygg förvisning om att forskningsläget inte skulle ändras på grund av något litteraturvetare och andra humanister kallade ”teori”. Men tiderna förändras. Sedan något decennium är bokhistoria ett område som drar till sig litteraturvetenskapens blickar *eftersom* det tycks erbjuda ett slags historisk-empirisk bekräftelse av många av de frågor och begrepp som teorin skänkt berömmelse: veck, ram, marginal, spridning, förskjutning, författarskap och auktoritet är bara några sådana exempel. Ett annat och helt centralt är begreppet materialitet. Om litteraturvetenskapen på 1980-talet inte tycktes kunna upphöra att tala om ”the materiality of the signifier”, så förblev det likväl aningen oklart vad denna materialitet bestod i. Det är det inte längre. Samtidens textuella materialism har blivit stoffmässigt – eller ska vi säga bokhistoriskt – precis i sina bestämningar.

Skälet till denna förändring är inte nödvändigtvis att litteraturvetenskapen i dag är klokare än den var igår. Den bakomliggande orsaken är i stället den mediala utvecklingen. Digitalisering av alla informationsflöden har inte bara synliggjort litteraturens bärar- och inskriptionsmedier som historiska och materiellt föränderliga fenomen utan också förtydligat att de har konsekvenser för bruket – läsningen och förståelsen – av litteraturen. Materialiteten i den signifikant som består i ett <a> satt i Sabon i TFL:s digitala gestalt är något annat än den som består i ett <a> präntat i gotisk textualis på pergament. Och den har (och ger olika) betydelse(r).

Men om medieutvecklingen lett till ett slags uppvaknande ur det bokhistoriska omedvetna för litteraturvetenskapen, vad har den då fört med sig för ämnet bokhistoria? Ett svar på den frågan utgörs redan av själva den volym som fått titeln *Kodex. Boken i medeltidens Sverige* (2022). Att svenska bok- och medeltidshistoriker samlat sig till en historisk översiktsvolym och lägesbestämning som man tidigare inte mäktat med är talande i sig. Och det är även namnet

på den skriftserie inom vilket volymen utges: Mediehistoriskt arkiv. Det är alltså i ljuset av den samtida medieutvecklingen som svensk bokhistoria presenterar sig i sin helhet för första gången på mycket länge: *Kodex* är den första volymen av tre där de kommande ska behandla tiden 1500–1800 respektive 1800–2000, alla under Jonas Nordins redaktion.

Låt mig genast säga att det är en på alla sätt välkommen kraftsamling. Det grundläggande historiska sammanhanget är känt sedan Schücks och Warburgs dagar, men sedan dess har ambitiösa översiktsverk baserade på det aktuella forskningsläget i princip lyst med sin frånvaro. De efter hand ökande detaljkunskaperna om olika aspekter av perioden har i stället ackumulerats i forskningsantologier, monografier eller databaser. Ett exempel som kan belysa forskningslägets långsamma men ändå avgörande förändring är kunskapen om de blad ur medeltida folianter som efter reformationen började användas som pärmar för de kungliga fogdarnas räkenskapsböcker. Isak Collijn utgav 1914 en första översikt, vilket ledde till ett beslut om katalogisering. Den påbörjades i form av en kortkatalog 1930 och arbetet fortsatte in på 1970-talet utan att slutföras. Projektet återupptogs 1995 under Jan Brunius ledning och utmynnade 2004 i en databas med 23 000 fragment, representerade i text och bild, som hänför sig till uppskattningsvis 11 000 olika handskrifter. I *Kodex* placeras Brunius redovisning av det så kallade MPO-projektet (Medeltida pergamentomslag) talande nog som en av volymens första artiklar. Vad den med statistiskt eftertryck visar, är att den medeltida boken i Sverige främst var ett religiöst bruksmaterial. Även om man räknar bort faktorer som att pergament mot slutet av perioden ersattes av papper, så kännetecknas medeltida svensk bokproduktion helt enkelt av en ”förkrossande dominans” av böcker avsedda för att användas i kyrkorummet (12). En fråga som infinner sig men som inte besvaras av Brunius rör betydelsen av den stora bokslakten. Var uppkomsten av kungamaktens centraliserade förvaltning den medeltida svenska litteraturens tragedi eller tvärtom dess räddning? 23 000 fragment i Riksarkivet är trots allt bättre än 11 000 förlorade böcker. Förloppet påminner om den antika litteraturens berömda *translatio* eller överföring till eftervärlden. Det var inte främst genom de tidigmedeltida klostrens pietetsfulla kopiering utan genom deras återbruk av antika

böcker som bärarmedium för kristna texter som de flesta antika verk kom att bevaras.

Hur konstruerar man då ett modernt bokhistoriskt översiktsverk? *Kodex* består av tjugo artiklar skrivna av specialister inom lika många bokhistoriska områden. Under strikt sakliga rubriker kan man följaktligen fördjupa sig i ”Bokproduktion – material och tekniker” (Patrik Åström), ”Läs och skrivkunnighet i det medeltida samhället” (Lena Strid), ”Medeltida runor i Sverige” (Alessandro Palumbo), ”Bokmåleri” (Eva Lindqvist Sandgren), ”Kalendarier” (Erika Kihlman), ”Diplom och kopieböcker” (Peter Ståhl), ”Religiös litteratur” (Ingela Hedström), ”Musikhandskrifter och musiknotation i medeltidens Sverige” (Karin Lagergren), ”Lagboken under svensk medeltid” (Fredrik Charpentier Ljungqvist), ”Kanonisk rätt” (Anders Winroth), ”Lekmannahandskrifter – profan litteratur” (Massimiliano Bampi), ”Vetenskapliga texter” (Anders Piltz), ”Bibliotek och boksamlingar” (Jonas Nordin) samt ”Inkunabler” (Elin Andersson). Om rubrikerna rasslar torrt så gäller det omvända för ytorna kring artiklarna: boken formligen prunkar av illustrationer och är lika kongenialt som flott formgiven av Johan Laserna.

Ett annat sätt att närma sig samma artiklar är via volymens register. Där finns fantasieggande ingångar som till exempel *Bock aff dyäffwlsens frästilse*; ”Djävulsbibeln” (KB A 148); dokumenthand; *e caudata* (e med svans); galläpplen; al Ghazali, logiker; glasögon; grifflar; Grijs, Paul, boktryckare; *La grant danse macabre des homes et des femmes*; logografisk skrift; marger, marginaler, marginaldekor; Poggio Bracciolini, Gian Francesco, humanist; påsböcker; Silverbibeln (UUB DG1); vaxtavlor; Vincent av Beauvais, skolastiker; vitriol; Tideke/Tidekinus, birgittinbroder; x-höjd; å (bokstav); Äldre Västgötalagen; Ängels predikan, se *Sermo Angelicus* – och många, många fler. Förekomsten av utländska namn i registret vittnar om att den svenska medeltidsboken var en internationell historia. Värt att notera är vidare att det största antalet sidhänvisningar i registret rör Vadstena kloster – den svenska medeltidens litterära *hub* framför andra. Önskar man en ännu spetsigare ingång till volymen kan man slå upp den mycket instruktiva listan med ordförklaringar, som samlar periodspecifika termer från ”alinea” till ”veläng”.

I *Kodex* inledningsartikel, ”Genre, innehåll, språk”, slår Roger

Andersson fast att bokens utveckling i det medeltida Sverige egentligen kan sammanfattas i en enda mening: ”Det skrevs fler och fler böcker av allt fler personer och de handlade om allt mer olika saker och lästes av ett växande antal personer med allt större och mer varierande förväntningar på läsningen” (11). Initialt är böckerna dock antingen religiös brukslitteratur på latin eller lagtexter på svenska. Ett skäl till den stora volymen religiösa skrifter är att lagtexternas balkar stadgade att varje kyrka skulle äga en viss uppsättning böcker. Som Andersson påpekar utgör denna liturgiska litteratur – till att börja med inte sällan producerad utanför landet – den första fasen i den större överföring av latinsk skriftkultur till Sverige vilken satte sin prägel på hela perioden. Det gamla runalfabetet levde visserligen vidare under hela medeltiden, och med det även runornas bärarmedier (sten, trä, stavar, ben), men spridningen tycks främst ha varit regional (med Gotland som främsta exempel). På det hela taget hade det inhemska mediet inte mycket att sätta emot en segrande kristen kulturimperialism. Därmed blev *Kodex* boken som fenomen helt central i den medeltida kulturen och med den ett stort antal tekniker och praktiker som sammanhänger med dess framställning, cirkulation och tillägnelse. Några av de viktigaste artiklarna i *Kodex* handlar om dem.

I sitt bidrag om paleografi, ”läran om gammal skrift”, tecknar Elisabet Göransson en lika elegant som pedagogisk översikt över de medeltida stilarna och deras historia. Den europeiska skriftutvecklingen efter Roms fall är en snårig historia där stilarna ömsom förenklas, ömsom kompliceras. Det svenska materialet speglar den allmänna utvecklingen i Nordeuropa, där den äldsta kända svenska boken, det så kallade Skaramissalet (ca 1150–1170), är präntat i en senkarolingisk eller protogotisk skrift (förmodligen i Norge). Genom att använda Skaramissalet, Äldre Västgötalagen (ca 1300) och Gutasagan (ca 1350) som exempeltexter lyckas Göransson effektivt visa på de medeltida stilarnas egenheter i form av ligaturer (i latinet) och utdöda grafem (i fornsvenskan). Här beskrivs således vad ett *e caudata* (e med svans) är, samtidigt som seriffernas (bokstavs- fötternas) intåg i den gotiska skriften synliggörs och pricken över <i> får sin förklaring. Det gör att artikeln på en och samma gång fungerar som en grundkurs i europeisk paleografi och en introduktion till de specifikt svenska medeltida bokstäverna. De återkommande stil-

skiftena härleds till internationella trender, men bakom den deskriptiva detaljrikedomen pockar frågan om hur dessa skiften samspelar med skrivdonens och bärarmediernas utveckling på svar. Här tystnar tyvärr paleografin.

I Claes Gejrots artikel om ”Medeltidens svenska skrivare och handel med handskrifter” skiftar perspektivet från bokstävernars utseende till deras framställning. Skrivarna under perioden var av två typer, även om enskilda personer ibland kunde glida mellan rollerna: avskrivare (i kloster) och administrativa skrivare (i kanslier och liknande). De allra första svenska skrivarna är okända. Mycket talar för att de cisterciensmunkar som utsändes från Clairvaux i Frankrike för att på 1140-talet grunda klostren i Alvastra (Östergötland) och Nydala (Småland) också förde med sig kunskapen om hur böcker skulle framställas. Etableringen av de kristna kyrkorna över landet gick fort och behovet av liturgisk litteratur var akut. Ändå är det inte förrän år 1198 som den första boken man säkert vet skrivits i Sverige kan beläggas. Den första namngivna skrivaren dyker sedan upp i början av 1300-talet (kyrkoherden Lydeke i Lödöse).

Längre fram blir bilden tydligare och det sammanhänger med Vadstena kloster. Till skillnad från övriga kloster klarade det sig någorlunda genom reformationen och stängdes först 1595. Böcker som slaktades på annat håll bevarades där och bland dem återfinns klostrets krönika, *Diarium Vadstenense*, en ovanligt meddelsam källa till uppgifter om såväl enskilda skrivare som omständigheterna kring de böcker de kopierade. Där framgår att även nunnor var verksamma som skrivare. I Birgittas ordensregel nämns inte skrivandet som en angelägenhet för klostret, men en senare tilläggsinstruktion beskriver olika uppgifter i vardagen: ”De systrar som kan skriva skall gå för att skriva. Och de som har till uppgift att granska skall gå för att rätta böcker” (227). Uppgiften om kvinnliga korrekturläsare är egentligen mer överraskande än den om kvinnliga skrivare. Det antyder att systrarna i viss utsträckning behärskade latin, även om de saknade brödernas skolning. Men lika viktigt är förmodligen att en betydande del av den litteratur som kopierades var predikosamlingar och bönböcker på svenska. Som Ingela Hedström visat var hela 60 av de 120 nunnor som fanns i Vadstena kring sekelskiftet 1500 verksamma som skrivare.

Var då klostrens kopister och kansliernas sekreterare de enda som skrev under svensk medeltid? Det faktum att Heliga Birgitta har efterlämnat två autografer visar att även författare kunde skriva. Det kan låta som en truism men är det inte: relationen mellan komposition och nedskrivning är inte självklar. Att medeltida författare dikterade i stället för att skriva var länge den givna praktiken, men under perioden ökar antalet autografer med tiden. Det som talar för att Birgittas texter verkligen är autografer är inte bara de många skrivfelen utan också hennes hand – den är nämligen inte en samtida bok- eller dokumenthand utan snarare en otränad skrivares hand vars spretiga bokstäver är typiska för den som är van vid det medeltida mediet *par préférence*: vaxtavlan. Nu är antalet författare, i meningen originalproducenter, inte stort under svensk medeltid, men det är ändå synd att ämnet inte diskuteras i *Kodex*. I registret saknas talande nog sökordet ”autograf”.

Volymens artikelförfattare är alla djupt förtrogna med de ämnen de faktiskt skriver om; de delar generöst med sig av de senaste rönen om det inhemska materialet samtidigt som de erbjuder relevanta utblickar i det internationella forskningsläget. Bidragen är därtill ofta välskrivna och lättillgängliga också för icke-specialister (även om handskrifternas signum ibland ställer till det). Ett annat genomgående drag som efter hand framträder är författarnas tendens att tystna när det verkligen börjar bli intressant. Det kan till en viss del förklaras av handbokens genre, men jag undrar om det inte lika mycket sammanhänger med den bokhistoriska disciplinens nedärvda dygd: *deskription*. Undantag visar att det inte måste vara så. I sin artikel om ”Läsning och användning av böcker” letar Jonas Carlquist efter spår av läsningens praktiker i böckerna (låt vara utan att använda praktikbegreppet). Han finner där att verbet ”se” hos Birgitta och andra svenska källor i samband med böckers nämnande kan *tolkas* som en omskrivning för ’enskild läsning’ (till skillnad mot läsning i pedagogiska eller liturgiska sammanhang). Någon omvälvande insikt är detta inte då det ligger i linje med terminologin hos andra, internationellt kända auktoriteter, men tolkningen gör hans artikel betydligt intressantare än om han stannat vid det deskriptiva momentet. Samma spänst i steget från beskrivning till tolkning finner man i Janken Myrdals artikel ”Figurativa bilder i medeltida handskrifter”. Marginalteckningarna i lagtexterna är ofta dråpliga men samtidigt

problematiska: vad gör de där? Myrdals försiktiga men nyfikna tolkningar visar att de rymmer en dold logik.

Sist och slutligen kan man återvända till frågan om medieutvecklingen och *state of the art* inom den bokhistoriska forskningen. *Kodex* utges alltså i Mediehistoriskt arkiv men det i dag helt centrala analytiska begreppet *medium* nämns ändå bara två gånger på 600 sidor: ena gången handlar det om papyrus, andra gången om latinet. Man behöver inte vara medieteoretiker för att finna detta anmärkningsvärt. Att volymen i stället positioneras med det analytiskt långt vidare begreppet 'skriftkultur' speglar det svenska forskningsläget men vittnar i mina ögon om en onödig försiktighet. Utan att förta betydelsen av *Kodex* och hela den satsning som den ingår i, så kunde man önska att författarna i följande volymer i högre grad vågar gå i analytisk närkamp med den materialitet som är bokhistoriens.

Thomas Götselius

Isabelle Ståhl, *Psykets laboratorium. Skildringar av drogexperiment i Weimarrepubliken*, Malmö: Ellerströms, 2023, 296 s. (diss. Stockholm)

<https://doi.org/10.54797/tfl.v53i4.24808>

"Poeten gör sig till *visionär* genom en lång, gränslös och systematisk *förvirring av alla sinnen*" lyder ett välkänt citat ur Rimbauds så kallade "skådarbrev" till Paul Demeny från 1871 (*Samlade skrifter*, övers. Elias Wraak, Malmö: Alastor Press, 2013, s. 205). I en mer prosaisk form hade Rimbauds beskrivning av den poetiska processen kunnat stå som programförklaring för de drogexperiment som Isabelle Ståhl undersöker i sin doktorsavhandling *Psykets laboratorium. Skildringar av drogexperiment i Weimarrepubliken*. En metodisk upplösning av den givna erfarenhetens gränser är just vad avhandlingens fyra huvudpersoner – läkarna Kurt Beringer, Fritz Fränkel och Ernst Joël samt filosofen Walter Benjamin – ägnar sig åt när de i mellankrigstidens Tyskland använder rusmedel för att komma åt det mänskliga psykets djupskikt. Men till skillnad från Rimbauds poetologiska utsaga är experimenten också del av en vetenskaplig